

Erasmus in de Gouden Eeuw
facetten van zijn correspondentie

Rede
uitgesproken bij de openbare aanvaarding van het ambt van
bijzonder hoogleraar vanwege de Dr. Elie van Rijkevorsel Stichting
met als leeropdracht cultuurgeschiedenis, in het bijzonder de intellectuele geschiedenis van
de late 15^e tot de late 17^e eeuw,
in de Faculteit der Historische en Kunstwetenschappen van de
Erasmus Universiteit Rotterdam
op 31 maart 2006

door

Dr. J. Trapman

Mijnheer de rector magnificus,

Dames en heren,

In 2002 zag een boekje het licht waarvan men de titel tevergeefs zal zoeken in de gebruikelijke wetenschappelijke bibliografieën, maar die men wel aantreft in papers van studenten. Het is de titel van een geschrift dat in een diepgevoelde behoefte blijkt te voorzien. Die titel luidt: *Erasmus in 90 minuten*.¹ Het boekje maakt deel uit van een reeks waarin ook andere denkers aan de orde komen, onder wie Karl Marx, een naam die niet bij iedereen dezelfde gevoelens zal oproepen. De tijdsduur van 90 minuten is door de uitgever gekozen met de bedoeling de lezer te informeren in het tijdsbestek van een gemiddelde speelfilm. Zoals u op de uitnodiging hebt gezien, staat mij vandaag precies de helft van die tijd ter beschikking, reden om snel ter zake te komen.

Wie zich met de cultuurgeschiedenis van de Nederlandse zeventiende eeuw bezighoudt, komt Erasmus spoedig tegen, al was het maar in de vorm van zijn standbeeld. In sommige zeventiende-eeuwse reisverslagen lijkt het beeld vrijwel de enige bezienswaardigheid te zijn die de stad Rotterdam te bieden heeft.² Maar de ontmoeting betreft natuurlijk vooral Erasmus' geschriften. Als auteur van werken over opvoeding en onderwijs, persoonlijke en politieke ethiek, en godsdienst en kerk (terreinen die voor zijn besef nauw met elkaar verbonden waren) was Erasmus overal aanwezig. De in 1536 in Bazel overleden humanist leefde voort in zijn boeken.³ Of liever, in de lezers van zijn boeken. En sommige van zijn lezers lieten zich door de vorm of inhoud daarvan weer inspireren tot eigen

publicaties. De term *Nachleben*, al bijna in het Nederlands ingeburgerd, is hier wel zeer passend.

Over de plaats die Erasmus' werk innam in onze Gouden Eeuw is veel materiaal te vinden in allerlei detailstudies.⁴ Om een willekeurig voorbeeld te geven: er is literatuur over de drie verschillende Nederlandse vertalingen in dichtvorm van de *Lof der Zotheid*. Ons taalgebied schijnt hierin uniek te zijn.⁵ Misschien is er zelfs nog een vertaling op rijm geweest, die nu verloren is gegaan.⁶ Maar een monografie over Erasmus in de Gouden Eeuw ontbreekt. We zouden voor een eerste oriëntatie te rade kunnen gaan bij de Australische Erasmuskenner Bruce Mansfield. Mansfield heeft de geschiedenis van de Erasmusinterpretatie in de periode 1550 – 2000 beschreven in een driedelige, grondige en zeer leesbare studie.⁷ In het eerste deel, *Phoenix of His Age*, komt ook de Nederlandse zeventiende eeuw aan de orde. Mansfield bespreekt onder meer de kring van humanisten die verbonden waren aan de Leidse Universiteit. Hij besteedt aandacht aan de vooraanstaande remonstrantse historicus Geraerd Brandt, en aan het uitvoerige artikel dat Pierre Bayle aan Erasmus heeft gewijd in zijn *Dictionnaire historique et critique*.⁸ De studie van Mansfield bevestigt het beeld dat bij de meesten onzer zal bestaan, namelijk dat Erasmus vooral geliefd was bij remonstranten en andere meer liberaalgezinde protestanten. Er zijn geen redenen om dit beeld als inadequaaf te verwerpen. Wel dient men te beseffen dat ook orthodoxe calvinisten als Franciscus Gomarus⁹ en Gisbertus Voetius¹⁰ waardering voor Erasmus konden hebben. Deze waardering gold natuurlijk niet zijn standpunt over de vrije wil, dat te zeer deed denken aan dat van de remonstranten die door de Dordtse Synode veroordeeld waren. Maar calvinisten konden Erasmus altijd nog waarderen als een voorloper van de Reformatie, enerzijds door zijn kritiek op kerkelijke misstanden, anderzijds - meer positief - door de uitgave van de Griekse tekst van het Nieuwe Testament. Orthodoxe calvinisten hechtten bovendien evenveel waarde aan klassieke vorming en goede beheersing van het Latijn als ieder ander, en ook op dit terrein waren zij veel aan Erasmus verplicht. Welk dogmatisch standpunt men ook aanhing, de betekenis van Erasmus als filoloog en stilist kon moeilijk betwijfeld worden.

Bruce Mansfield houdt zich bezig met de *interpretaties* van Erasmus, dat wil zeggen met uitingen waarin een duidelijk oordeel over de aard en de betekenis van diens persoon en werk wordt geformuleerd.¹¹ Het is een interessant thema, maar niet minder interessant is het

de aandacht te richten op een ruimer gebied, dat van de *invloed* van Erasmus. We kunnen bijvoorbeeld denken aan de vele Nederlandse vertalingen die beschikbaar waren. Soms zijn deze voorzien van een voorrede waarin een bepaalde interpretatie van Erasmus gegeven wordt, maar vaak ook niet. Voor wat de zeventiende eeuw betreft is hier nog zeer veel te doen, iets wat alleen al duidelijk wordt uit de titel van de in 1978 verschenen dissertatie van Simon Bijl: *Erasmus in het Nederlands tot 1617*.¹² Er blijft nog genoeg zeventiende eeuw over voor een tweede monografie.

Behalve aan vertalingen kunnen we ook denken aan zeventiende-eeuwse auteurs in wier Latijnse of Nederlandse werken we invloed van Erasmus menen te bespeuren. Toegegeven, ‘invloed’ is een vaag en elastisch begrip.¹³ Het kan van zeer ruim tot zeer strikt worden opgevat. In het eerste geval zijn we al blij wanneer we bij iemand iets zien van de *geest* van Erasmus, wat dat ook precies moge zijn. Het andere uiterste is, dat we pas van invloed durven spreken als we ergens letterlijke Erasmuscitaten tegenkomen. Maar dan rijst onmiddellijk de vraag hoe die citaten binnen het werk van de ander functioneren. Heeft een citaat, ook een letterlijk citaat, in een andere context nog wel dezelfde betekenis? Hierover in abstracto te theoretiseren is niet aantrekkelijk. Maar we komen er toch niet onderuit van geval tot geval te bekijken wat men van Erasmus gelezen heeft, wat men daaruit heeft overgenomen, wat men heeft afgewezen,¹⁴ of domweg over het hoofd heeft gezien. En waarom zou iemand trouwens Erasmus zelf gelezen moeten hebben? Er is ook nog een mondelinge traditie. Maar deze is nauwelijks in kaart te brengen. In een synthetische studie over Erasmus en de Gouden Eeuw zullen termen als interpretatie, beeld, beeldvorming en invloed niet te vermijden zijn. Maar voor een dergelijke synthese is het wat mij betreft nog te vroeg. Het lijkt me passend het voorlopig te houden bij enige aspecten van het *Nachleben* of nog liever, de presentie van Erasmus. Dan beginnen we met een concrete vraag: in hoeverre was het werk van Erasmus in de Gouden Eeuw beschikbaar?

Beschikbaarheid van Erasmus' werk

In de eerste plaats moeten er in de Gouden Eeuw zeer veel drukken uit de zestiende eeuw in omloop zijn geweest, zowel in het Latijn als in Nederlandse vertaling.¹⁵ Dankzij de kwaliteit van papier en druk konden die boeken na vijftig of honderd jaar nog in uitstekende staat zijn,

en dat zijn ze in veel gevallen tot op de huidige dag, al is het soms nodig gebleken de band te repareren of te vervangen. Wie in de zeventiende eeuw het complete oeuvre van Erasmus wilde raadplegen, kon terecht bij de *Opera Omnia* die in 1538-1540 in Bazel het licht hadden gezien, een uitgave in negen foliodelen. Pas in de eerste jaren van de achttiende eeuw verscheen te Leiden een nieuwe editie van de *Opera Omnia*. Deze was bezorgd door de hoogleraar aan het Remonstrants Seminarie te Amsterdam, Jean le Clerc, ofwel Clericus, en verscheen in de jaren 1703-1706.¹⁶ Wie in de Gouden Eeuw Erasmus in al zijn facetten wilde bestuderen was dus aangewezen op de Bazelse editie van 1540.

Afgezien van de vele zestiende-eeuwse binnen- en buitenlandse Erasmusdrukken die in de Republiek circuleerden, is het aanbod in de zeventiende eeuw sterk toegenomen. De in het jaar 2000 overleden Erasmusspecialist C. Reedijk¹⁷ heeft eens berekend dat er in het zeventiende-eeuwse Europa in totaal 738 Erasmusdrukken zijn verschenen. Daarvan zijn er 358 (dus bijna de helft) verschenen in de Republiek; de helft daarvan bestaat uit Nederlandse vertalingen. Het is opmerkelijk dat het aantal Nederlandse vertalingen groter is dan dat van alle andere vertalingen bij elkaar. Dit gaf Reedijk aanleiding om in een in 1979 te Bazel gehouden rede het volgende op te merken: ‘Men kan dus zonder meer beweren dat Erasmus in de eeuw voor het verschijnen van de Leidse uitgave [sc. in 1703] in geen enkel land zo tot het volk heeft gesproken als in de Zeven Provinciën’.¹⁸

Johannes Maire en Erasmus

Werken van Erasmus in het oorspronkelijke Latijn en in Nederlandse vertaling waren in de zeventiende eeuw dus volop verkrijgbaar. Een bijzondere plaats wordt hierbij ingenomen door een reeks van 23 deeltjes, die tegen het midden van de eeuw werd uitgegeven door de Leidse drukker Johannes Maire.¹⁹ Men kent zijn naam wellicht als drukker van de *Discours de la Méthode* (1637) van Descartes.²⁰ Wat Maire voor de verbreiding van Erasmus' geschriften heeft gedaan, kan men niet hoog genoeg aanslaan. Het gaat hier weliswaar niet om ‘opera omnia’, maar om ‘opera selecta’. Niettemin neemt de reeks van Maire een ereplaats in tussen de beide monumentale folio-edities van de *Opera Omnia*, die van Basel 1540 en die van Leiden 1703-1706. Door het handzame formaat dat Maire gekozen had kon een breder publiek worden bereikt. Ronald Breugelmans heeft aangetoond dat de man achter de Erasmusreeks Wilhelmus Henricus Vorstius geweest is, remonstrants predikant te

Warmond.²¹ De Latijnse teksten zijn door Maire met zorg uitgegeven, en verdienen nog steeds het respect van hedendaagse uitgevers van Erasmus.

Wat is nu het karakter van de door Maire op de markt gebrachte Erasmusreeks? Hoe is de keuze van Maire uitgevallen? De drukker zal hierbij niet alleen rekening hebben gehouden met wetenschappelijke adviezen van ds. Vorstius en anderen, maar ook met de verkoopbaarheid van zijn Erasmusuitgaven in de Republiek en daarbuiten.

Erasmus zelf heeft zich meermalen uitgelaten over een uitgave van zijn verzamelde werken na zijn dood. Met het oog daarop heeft hij zijn werk in verschillende categorieën (*ordines*) ingedeeld.²² Wanneer we ons naar Erasmus' eigen indeling richten, constateren we dat in de reeks van Maire meer dan de helft behoort tot de categorie van de godsdienstige geschriften (*ordo V*). De rest bestaat uit enerzijds werken over taal en stijl (*ordo I*), anderzijds werken die betrekking hebben op de ethiek (*ordo IV*). De rubriek godsdienst bestaat uit veertien delen, waaronder het bekende *Handboek van de christenstrijder* (*Enchiridion*) en een deel waarin een viertal opbouwende geschriften, zoals *De voorbereiding op de dood* (*De praeparatione ad mortem*) en enkele gedichten zijn opgenomen.²³ Bij de werken over taal en stijl vinden we onder meer de handleiding voor het schrijven van brieven (*De conscribendis epistolis*). Tot de werken over ethiek rekent Erasmus de *Klacht van de vrede* (*Querela pacis*), de *Onderwijzing van de christelijke vorst* (*Institutio principis christiani*), de *Lingua* (een werkje over gebruik en misbruik van de taal) en tenslotte, het zal misschien verbazen, de *Lof der Zotheid*. Voor de interpretatie van Erasmus' meest populaire boek is het niet zonder belang dat Erasmus de *Lof der Zotheid* indeelt bij zijn ethische geschriften. Trouwens, elders beweert hij dat hij in de *Lof der Zotheid* hetzelfde zegt als zijn *Handboek van de christenstrijder*, zij het op speelse wijze.²⁴ Dat zou betekenen dat hij daar de *Lof der Zotheid* zelfs plaatst in de buurt van zijn religieuze werk. Maar dit is een thema dat ons nu te ver zou voeren.²⁵

In de reeks van Maire zijn dus veertien delen aan religieuze, vier aan ethische en drie aan letterkundige thema's gewijd. Dan zijn er nog twee delen die een aparte plaats innemen. Deze komen zo dadelijk aan de orde. Van de ethische geschriften zijn zeker de *Klacht van de Vrede* en de *Onderwijzing van de christelijke vorst* ook sterk religieus gekleurd. De Erasmus die in de reeks van Maire naar voren komt is bovenal de leermeester van de *philosophia*

christiana. Hoezeer het religieuze element overheerst wordt geïllustreerd door het volgende.

In 1688 verscheen postuum een geschrift van de Franse jansenistische priester Jean Richard, waarin deze betoogt dat Erasmus altijd een trouw katholiek geweest is. Wanneer Richard komt te spreken over Erasmus' godsdienstige geschriften ('*Traitez de Piété*') zegt hij dat deze te vinden zijn in een dik foliodeel, of in 22 deeltjes in duodecimo.²⁶ Het foliodeel is deel V van de Bazelse uitgave. Met de 22 deeltjes kan alleen de reeks van Maire bedoeld zijn. Blijkbaar was het godsdienstige karakter daarvan zo overheersend dat Richard vergat dat zich onder die 22 deeltjes ook geschriften bevonden op het terrein van taal, stijl en ethiek. Een van die geschriften is de handleiding voor het schrijven van brieven, *De conscribendis epistolis*. Dit geschrift laat ik nu rusten. Maar twee nog niet genoemde Erasmusuitgaven van Maire brengen ons wel bij de brieven van Erasmus zelf. Ik bedoel de *Vita Erasmi* (Het Leven van Erasmus) en de *Flores*, een bloemlezing. En op de presentie van Erasmus als briefschrijver wil ik me nu verder concentreren.

Erasmus' brieven in de zeventiende eeuw

Erasmus beschouwde zijn brieven als een onderdeel van zijn werk. Hij heeft in de loop van zijn leven zelf een aantal bundels met brieven gepubliceerd. Wanneer na zijn dood zijn verzamelde werken uitgegeven zouden worden, wenste hij dat het derde deel gewijd zou zijn aan zijn correspondentie. Aan deze wens is door de bezorgers van de *Opera Omnia* gevolg gegeven. Erasmus heeft door bepaalde brieven op te nemen en andere weg te laten, en door de originele teksten zo nodig te veranderen, invloed kunnen uitoefenen op het beeld dat tijdgenoten van hem hadden²⁷ - of zo men wil, hij heeft dit beeld kunnen 'construeren'.²⁸ Maar de brieven geven veel meer dan een beeld van de schrijver, ze geven ook een uniek beeld van zijn tijd. Erasmus had een uitgebreid Europees netwerk; hij had contacten tot in de hoogste regionen van paus en keizer. De rol die zijn brieven speelden in de meningsvorming heeft men vaak vergeleken met die van de huidige tijdschriften en kranten,²⁹ kwaliteitskranten uiteraard.³⁰

In de door Erasmus zelf uitgegeven bundels zijn de brieven niet naar chronologische volgorde gerangschikt, en evenmin naar onderwerp. Dit was een bewuste keuze, omdat Erasmus leesbaarheid nastreefde door variatie. Brieven waren voor hem, om P.S. Allen te

citeren, ‘elegant literature, not material for history’.³¹ In de zestiende eeuw zijn dan ook verschillende bloemlezingen uit zijn brieven gemaakt die bestemd waren voor het onderwijs, waarvan sommige meer dan tienmaal herdrukt zijn.³² Het schrijven van elegante brieven kon men leren uit Erasmus’ handleiding *De conscribendis epistolis*, maar ook door zijn brieven zelf tot voorbeeld te nemen. In de zeventiende eeuw lijkt de rol van Erasmus’ brieven in het onderwijs te zijn uitgespeeld. In de Hollandse *Schoolordre* van 1625 wordt wel gezegd dat de leerlingen voorbeelden kunnen vinden ‘bij Erasmus of een ander die hierover heeft geschreven’, bij de voorgeschreven lectuur komen *De conscribendis epistolis* of de brieven zelf echter niet voor. Wat Erasmus betreft had men blijkbaar genoeg aan de *Colloquia* (*Samenspraken* of *Gesprekken*) en *De Civilitate* (over etiquette).³³ Maar dat betekent zeker niet dat er in de Gouden Eeuw geen belangstelling meer was voor de correspondentie. Deze belangstelling was niet zozeer esthetisch als wel historisch gericht. Om daarvan een indruk te krijgen verplaatsen we ons naar Leiden.

a. *De Vita* van 1607

In 1607 verscheen te Leiden een *Vita Erasmi* (Leven van Erasmus), uitgegeven door de historicus Paullus Merula. Deze *Vita* is geen biografie in de huidige zin, maar eerder een verzameling van biografisch materiaal, deels in briefvorm. Bovendien waren er als toegift circa 80 brieven opgenomen die nog niet eerder waren uitgegeven.³⁴ De *Vita* bevat onder meer een door Erasmus zelf vervaardigde korte autobiografie, het *Compendium Vitae*.³⁵ Het is in dit stuk dat Erasmus wel zijn geboortedag noemt (28 oktober), maar zijn geboortjaar opvallend verzwijgt. Het zal u bekend zijn dat de onduidelijkheid die Erasmus hier en elders over zijn geboortjaar laat bestaan tot levendige discussies heeft geleid. Discussies waarbij niet iedere historicus zich met hart en ziel betrokken zal voelen. Toch is het geen onbelangrijk punt.

In een uitvoerig artikel (1993) komt Harry Vredeveld, een Amerikaanse germanist en neolatinist van Nederlandse afkomst, tot de conclusie dat Erasmus niet in 1467 of 1469, maar in 1466 geboren moet zijn. Vredeveld laat op overtuigende wijze zien dat Erasmus zich doorgaans een paar jaar jonger voordoet dan hij is en graag de suggestie wekt dat hij omstreeks 1469 geboren is. Dit vooral om te beklemtonen dat hij jong en onervaren was toen

hij onder druk van zijn voogden intrad in het klooster Stein bij Gouda.³⁶ Hij bleek voor deze vorm van leven geheel ongeschikt. Nadat hij onder meer theologie had gestudeerd in Parijs, weigerde hij naar het klooster terug te keren. Aan zijn prior Servatius Rogerus (Servaas Rogier), vroeger een medebroeder met wie hij blijkens zijn jeugdbrieven³⁷ een innige vriendschap had onderhouden, schreef hij in 1514 een uitvoerige brief.³⁸ Daarin verantwoordt hij zijn afwijzende standpunt en laat hij zich ook negatief uit over het kloosterleven als zodanig. Erasmus was wel zo voorzichtig deze brief nooit in de door hem zelf gepubliceerde brievenbundels op te nemen. Maar anderen hebben de tekst al voor zijn dood door afschriften en drukken verspreid.³⁹ Vermoedelijk zijn dit vooral voorstanders van de Hervorming geweest, die niet zozeer geïnteresseerd waren in Erasmus' levensloop als wel in zijn scherpe kritiek op het kloosterleven.

Paullus Merula vond de brief aan Servatius uit 1514 zeer de moeite waard, omdat Erasmus hier in zijn eigen woorden rekenschap aflegt over zijn leven.⁴⁰ Doordat Merula de brief in zijn bundel van 1607 opnam,⁴¹ en er bovendien al snel een Nederlandse vertaling verscheen,⁴² kreeg deze ruime bekendheid en gingen de daarin vervatte gegevens voortaan een vast onderdeel uitmaken van de biografie van Erasmus. Zo is nu iedereen vertrouwd geraakt met het beeld van de jonge man die, vol van liefde voor de literatuur en met een sterke drang naar vrijheid, tegen wil en dank in het klooster was beland op een leeftijd dat hij zichzelf nog niet kende. Erasmus zegt dat hij toen 'in zijn zeventiende jaar' was ('puer anno decimo septimo').⁴³ In de nieuwe vertaling van Erasmus' brieven (deel 2 van de in totaal 23 die zullen verschijnen) staat 'een jongen van zestien jaar'⁴⁴ – een vertaling die te verdedigen is, want wie zestien jaar geworden is bevindt zich al in zijn zeventiende levensjaar. Erasmus kon het kloosterleven lichamelijk en geestelijk niet verdragen, maar afgezien daarvan had hij scherpe kritiek op het instituut op zichzelf. Hij betoogt in deze brief dat de kloosterorden een belangrijke oorzaak zijn geweest van de ondergang van de christelijke vroomheid, ook al zijn deze oorspronkelijk misschien uit vrome motieven gesticht.⁴⁵ Later, in 1533, heeft Erasmus botweg ontkend zich ooit zo negatief te hebben uitgelaten.⁴⁶ Degene die de brief aan Servatius in 1536, kort na Erasmus' dood, in Gent heeft uitgegeven, heeft de scherpste passages wat verhuld door ze in het Grieks te vertalen,⁴⁷ iets wat Erasmus zelf ook wel eens deed, maar dan in een Grieks van betere kwaliteit.⁴⁸

De tekst van de brief aan Servaas in Merula's bundel van 1607 lijkt op die van de

genoemde Gentse druk. We treffen er hetzelfde ongepolijste Grieks aan, en bovendien dezelfde vreemde fouten. De universiteit van Cambridge (*Cantabrigia*) wordt gelocaliseerd in Canterbury (*Cantelbergia*);⁴⁹ in plaats van te Antiochië laat men de de kerkvader Hieronymus verblijven in Afrika,⁵⁰ en verder zijn er een paar namen verhaspeld.⁵¹ Misschien geen fout, maar wel vermeldenswaard is het volgende: Erasmus vertelt over zichzelf dat hij zich nooit door geld-, roem- of drankzucht heeft laten meeslepen; een slaaf van de wellust is hij nooit geweest, ‘hoewel hij daar vroeger door bezoedeld is geweest’. Beide versies lezen hier ‘inquinatus’, bezoedeld, terwijl men tegenwoordig op grond van een betere bron leest ‘inclinatus’,⁵² en dan moet vertalen ‘hoewel ik daar vroeger toe geneigd was’. Dit lezen we dan ook in de recente Nederlandse vertaling van de brieven.⁵³ Ook de moderne Engelse vertaling kiest voor de neiging,⁵⁴ maar de twintigste-eeuwse Franse vertaling houdt het bij de minder onschuldige bezoedeling,⁵⁵ conform de versie die de lezers van Merula’s bundel onder ogen kregen. En wie in de zeventiende eeuw de Nederlandse vertaling van de *Vita* ter hand nam, las hetzelfde: ‘Alhoewel ic eertyts met wellusten besmet ben geweest’.⁵⁶

b. De Vita van 1615

In 1615 verscheen de *Vita Erasmi* opnieuw, ditmaal bewerkt en uitgebreid door de Leidse geleerde Petrus Scriverius.⁵⁷ Merula was inmiddels overleden. De drukker was de remonstrant Govert Basson. Basson voorzag het boek van een opdrachtsbrief aan het stadsbestuur van Rotterdam en zijn pensionaris Hugo de Groot.⁵⁸ Zoals men mag verwachten, huldigt Basson Erasmus hier als een groot Rotterdammer. Hij protesteert krachtig tegen degenen die het wagen te betwijfelen dat Erasmus in Rotterdam geboren is; deze noemde zich immers altijd Erasmus Roterodamus. Basson dacht hiermee de Goudse lobby (die hij niet bij name noemt) definitief tot zwijgen gebracht te hebben. Maar nog in 2005 wist de pers de maand augustus te verlevendigen met het bericht dat er argumenten zouden zijn die wijzen op Gouda als geboorteplaats. Een krachtig weerwoord vanuit het Erasmus Center for Early Modern Studies maakte een einde aan de discussie, althans voorlopig.⁵⁹

Een opvallend verschil tussen de eerste editie van de *Vita* van 1607 en de tweede van 1615 is, dat de laatste een aantal brieven heeft weggelaten; brieven die Erasmus als jeugdige

monnik schreef aan Servatius en anderen. De drukker Basson deelt mee dit op advies van de geleerden te hebben gedaan, omdat die bewuste brieven wel heel kinderlijk zijn. Ze zijn te vergelijken met een rammelaar (*crepundia*). Dat ze één keer waren uitgegeven was genoeg. Nu zijn ze vervangen door brieven die stilistisch beter en historisch gezien interessanter zijn, aldus Basson.⁶⁰ De jeugdbrieven aan Servatius zijn door twintigste-eeuwse onderzoekers wel gekarakteriseerd als overgevoelig, sentimenteel, erotisch, in casu homo-erotisch.⁶¹ In de dit jaar verschenen historische roman *De schaduw van Erasmus* van Joris Tulkens werpt Erasmus' bediende Joannes Hovius, zonder dat zijn meester het weet, een blik in die brieven; er wordt in de roman ook ruim uit geciteerd. Hovius vindt de brieven genant en pathetisch en concludeert: 'de amoureuze pijn gaat terug op reële feiten'.⁶² Zoveel zocht Basson er in de zeventiende eeuw niet achter. Naar zijn mening had Erasmus die brieven er eerder 'uitgegooid' dan echt geschreven.⁶³ Basson had dus literaire bezwaren. En wat de inhoud betreft waren zaken 'uit dat tijdperk' (*eius saeculi*) ook weinig belangwekkend. 'Uit dat tijdperk' - daarmee doelt Basson ongetwijfeld op de barbaarse periode waarin het humanisme in onze contreien nog niet de overwinning had behaald.

Het spreekt vanzelf dat de kritische brief die Erasmus in 1514 aan de inmiddels prior geworden Servatius schreef, in de tweede druk van de *Vita* bleef staan.⁶⁴ Daaruit kon het ontwikkelde publiek immers opmaken hoezeer Erasmus zich van de bekrompen kloostercultuur had losgemaakt.

In deze tweede editie van de *Vita* werd een aantal nieuwe brieven opgenomen, waarvan de meeste gericht waren aan de Neurenbergse patriciër, geleerde en kunstbeschermer Willibald Pirckheimer.⁶⁵ Hij was een man die aanvankelijk wel iets zag in het hervormingsstreven van Luther. Maar evenals Erasmus bleef Pirckheimer katholiek, omdat hem niet was opgevallen dat de volgelingen van Luther betere mensen waren geworden.⁶⁶ Ik merk hierbij op dat Erasmus' kritiek op dit teleurstellende aspect van de Reformatie door 'rekkelijke' protestanten werd gedeeld. Zo citeert Geraerd Brandt in zijn *Historie der Reformatie* met instemming een aantal passages uit Erasmus' anti-reformatorische *Epistola contra pseudevangelicos*.⁶⁷ Van de nieuw opgenomen brieven zegt de titelpagina van 1615 dat Erasmus deze geschreven heeft 'op gevorderde leeftijd' (*aetate provectiore*). Hiermee wordt de distantie tot de eerste druk die de jeugdbrieven bevatte nog eens beklemtoond. Erasmus is ouder en wijzer geworden.

Maire nam de *Vita* in zijn reeks op. Zijn editie is gebaseerd op de herziene uitgave van 1615, verscheen in 1642 en werd herdrukt in 1649.⁶⁸ Dit betekent dat Maire's reeks ook een bescheiden selectie uit Erasmus' brieven bevat en zo aan veelzijdigheid heeft gewonnen. Merkwaardig is alleen, dat noch de altijd zo nauwkeurige Maire, noch zijn geleerde adviseurs de fouten in Erasmus' brief aan Servatius hebben gecorrigeerd. Dus ook in 1649 lezen we nog steeds dat er een universiteit zou zijn in Canterbury.⁶⁹ Zelfs Pierre Bayle, die de Maire-druk van 1642 bezat,⁷⁰ en een gedreven en onvermoeibaar jager op fouten was, laat dit passeren. In het brievendeel van de Leidse *Opera omnia* (1703) brengt Clericus eindelijk de correctie 'Cambridge' aan.⁷¹

c. *Flores*

Behalve de *Vita* neemt nog een ander deeltje een aparte plaats binnen de reeks van Maire in. Het betreft de *Flores* ('bloemen'), een bloemlezing. Maire publiceerde deze in 1645.⁷² Er waren twee Amsterdamse drukken aan voorafgegaan (1630⁷³ en 1640⁷⁴).

De ondertitel van de *Flores* zegt dat het gaat om een bloemlezing 'uit de geschriften' (*ex scriptis*) van Erasmus. Maar in feite hebben uitsluitend diens brieven als bron gediend.⁷⁵ Inclusief de tientallen, soms zeer uitvoerige opdrachtsbrieven die Erasmus vooraf liet gaan aan zijn edities van klassieke auteurs en kerkvaders.

De *Flores* bestaan uit twee gedeelten. Het eerste biedt een keur aan citaten, alfabetisch gerangschikt naar onderwerp. De citaten variëren in lengte, met een gemiddelde van een halve bladzijde. Het tweede deel van de *Flores* is veel korter en bevat 710 citaten met een gemiddelde omvang van een regel. De *Flores* zijn zo een ideaal hulpmiddel voor de drukbezette zeventiende-eeuwer op zoek naar een geschikt Erasmuscitaat om zijn brief of betoog op te sieren. En wat was er tegen? Wie een pakkende of kernachtige spreuk uit de oudheid zocht hoefde al sedert de vroege zestiende eeuw geen boekenkast met klassieke literatuur meer door te worstelen, maar greep desgewenst direct naar Erasmus' *Adagia* of een verkorte uitgave (*epitome*) daarvan. De *Adagia* waren, zoals dat nu heet, de ideale 'tussenbron'. Zo waren ook de *Flores* een praktische 'tussenbron' om gemakkelijk en snel iets passends te vinden bij Erasmus zelf.

Maar het boekje is in eerste instantie iets anders. Het is opgedragen aan de zonen van de ongelukkige Frederik V van de Palts (1596-1632), die bekend staat als de Winterkoning omdat hij maar korte tijd koning van Bohemen geweest is. Na zijn nederlaag in de slag bij de Witte Berg bij Praag (8 november 1620), een ramp voor de zaak van het protestantisme, vestigde Frederik zich met zijn vrouw Elisabeth Stuart aan de Kneuterdijk te Den Haag.⁷⁶ Degene die de bloemlezing samenstelde en opdroeg aan de zonen⁷⁷ van de Winterkoning heeft de *Flores* kennelijk bedoeld als een soort vorstenspiegel. Vorsten moeten streven naar eruditie, heet het in de voorrede, en moeten zich omringen met geleerde en wijze mannen. Vroeger, in barbaarse tijden, was het vooral onder Duitse vorsten bijna een wonder wanneer zij geletterd waren. Maar sinds het optreden van Erasmus zijn de tijden veranderd.⁷⁸ Wie beweert dat vorsten zich verre moeten houden van boeken heeft ongelijk. Integendeel, een verstandige vorst kan zich geen betere vrienden wensen. Immers, boeken zijn altijd paraat, zijn zeer wijs, en praten je niet naar de mond.⁷⁹ In de voorrede klinkt duidelijk door dat zij geschreven is tijdens de verwoestende Dertigjarige Oorlog. Deze is een straf Gods, bedoeld om de mens tot inkeer te brengen. Alleen een goddelijk ingrijpen kan de loop van de geschiedenis ten goede doen keren.⁸⁰

Simeon Partlicius

Degene die de bloemlezing samenstelde en inleidde was de Moraviër Simeon Partlic of Partlicius,⁸¹ een intrigerende figuur, over wie enkele artikelen gepubliceerd zijn door Vladimír Urbánek.⁸² Partlicius werd omstreeks 1590 geboren in de Moravische stad Třest'. In Praag studeerde hij onder meer wiskunde. Reeds als student gaf hij les aan een enkele Latijnse scholen. In 1617-1619 begeleidde hij de zonen van een Boheemse adellijke familie tijdens hun studie aan Duitse universiteiten. Na de overwinning van de katholieke partij in Bohemen besloot hij in ballingschap te gaan. Aan de universiteit van Bazel promoveerde hij in 1621 in de medicijnen. Hij studeerde daarna in Rostock en vervolgens in Leiden, waar hij op 26 november 1625 ingeschreven werd als Symeon Partlizius Moravus, doctor in de medicijnen, 35 jaar oud.⁸³ Vijf maanden eerder had de Boheemse balling Ioannes Sictor zich te Leiden ingeschreven.⁸⁴ Sictor is degene die de *Flores* voorzag van een Latijns gedicht ter aanbeveling. Of Simeon Partlicius op enigerlei wijze bij de opvoeding van de zonen van de

Winterkoning in het Leidse Prinsenhof aan het Rapenburg⁸⁵ betrokken is geweest, is mij niet bekend. In elk geval presenteerde hij zich door de uitgave van de *Flores* als een geschikte kandidaat, vooral waar hij in de voorrede met nadruk wijst op het belang van goede leermeesters.⁸⁶ Over Partlicius' leven is verder weinig bekend. In 1627 blijkt hij in Londen te zijn;⁸⁷ of hij naar Bohemen is teruggekeerd is omstrede. Hij zou in zijn levensonderhoud hebben voorzien door het uitgeven van almanakken.⁸⁸

Partlicius - die begin jaren twintig 'de Spitzberg' aan zijn naam toevoegde - schreef een aantal geleerde werken op medisch en astrologisch terrein, waarin hij zich beweegt in het spoor van Paracelsus. Een van zijn boeken, de *Metamorphosis mundi*, is in 1626 in Leiden gedrukt. Hierin voorspelt hij dat de Winterkoning naar Bohemen zal terugkeren, zoals ook de bijbelse koning David na zijn jaren van ballingschap naar zijn land was teruggekeerd. Keizer Ferdinand II daarentegen wordt getekend als een tiran, erger dan Diocletianus en de Egyptische Farao's. Maar in alle ellende mocht men uitzien naar het Duizendjarige Vrederijk. Partlicius had berekend dat dit rijk zou aanbreken in het jaar 1694.⁸⁹

In de wereld van Partlicius spelen astrologie, alchemie, kometen, en bijbelse profetieën over de eindtijd een belangrijke rol. Erasmus zou zich in deze wonderlijke wereld volstrekt niet herkend hebben. Maar omgekeerd herkende Partlicius zich wel in Erasmus. Dit fenomeen is waar te nemen tot op de huidige dag. Wanneer we ons beperken tot de zestiende en zeventiende eeuw, kunnen we denken aan de manier waarop de in die tijd als zeer gevaarlijk beschouwde antitrinitariërs zich beriepen op Erasmus. Irena Backus heeft dan wel aangetoond dat zij Erasmus, die op het punt van de Drieëenheid volledig orthodox was, verkeerd hebben begrepen,⁹⁰ dat verandert niets aan het feit dat de antitrinitariërs daar zelf anders over dachten en steun voor hun standpunt vonden in het werk van Erasmus, vooral in zijn *Aantekeningen op het Nieuwe Testament*.⁹¹

De bloemlezing

Wat de bloemlezing zelf betreft, merk ik allereerst op dat Partlicius de brieven van Erasmus op correcte wijze citeert; hij heeft voorzover ik kan nagaan geen wijzigingen in de tekst aangebracht. Hoe Partlicius over de zaken dacht kunnen we nu alleen afleiden uit de keuze die heeft gemaakt en uit de opschriften die hij boven de citaten heeft geplaatst.

Zijn keuze is veelzijdig. De citaten zijn ondergebracht in circa 130 rubrieken, zoals vriendschap, huwelijk, boeken, eruditie, geloof, kerk, koningen, vorsten, magistraten, oorlog, tweedracht, etc.etc. Partlicius is erin geslaagd, ongetwijfeld met enige moeite, bij Erasmus iets te vinden over astrologie. Het hieraan gewijde lemma (*astrologia, stellae*) bestaat uit drie citaten. In het eerste zegt Erasmus niet veel meer dan dat de huidige toestand hem bijna (*propemodum*) geloof doet schenken aan een astrologische verklaring.⁹² In de beide volgende passages distantieert Erasmus zich in feite van de astrologie: hij richt zijn aandacht liever op de aarde. ‘Laten anderen desgewenst naar de sterren kijken; ik meen dat we op aarde moeten zoeken wat ons gelukkig of ongelukkig maakt’.⁹³ En hij beroept zich op Socrates die de filosofie van de hemel naar de aarde heeft gebracht, midden in het gewone leven.⁹⁴ Wanneer we ervan uitgaan dat Partlicius – zeker op dit voor hem gevoelige terrein - geen citaten heeft opgenomen waarmee hij het oneens was, moeten we aannemen dat hij impliciet waarschuwt tegen bepaalde astrologische misbruiken. Men kan hierbij denken aan het vervaardigen van horoscopen en toekomstvoorspellingen voor individuele personen, waartegen Partlicius bezwaren koesterde.⁹⁵ Voor Partlicius speelde de astrologie een belangrijke rol in het geheel van zijn voorstellingen omtrent de eindtijd. Daarin paste ook zijn belangstelling voor de uiteindelijke bekering van de Joden. Dit thema interesseerde Erasmus even weinig als de astrologie, maar toch besteedde hij er enige aandacht aan in de opdrachtsbrief bij zijn editie van een aantal werken van de Griekse kerkvader Chrysostomus, omdat de tekst er aanleiding toe gaf.⁹⁶ Partlicius maakte in zijn lemma ‘over de bekering der Joden’ dankbaar gebruik van deze uitspraken.⁹⁷

De passages die Partlicius selecteert kunnen soms verrassen. Wie mocht menen dat Erasmus in zijn denken over overheid en politiek door zijn evangelisch idealisme ver van de realiteit afstaat, kan dit oordeel nuanceren door in de *Flores* te kijken onder het trefwoord *veritas* (waarheid).⁹⁸ De waarheid wordt in de eerste citaten hoog geprezen, maar daarna stuiten we op een Erasmus die tactische manoeuvres aanvaardbaar acht voorzover ze bijdragen tot de eenheid binnen de Europese christenheid. Geen zaak ging hem immers meer ter harte.⁹⁹ Voor Erasmus geldt dat hij zo’n afkeer heeft van tweedracht, dat ook een waarheid die tot oproer leidt hem tegenstaat.¹⁰⁰ Vandaar dat hij het advies geeft de waarheid soms te verzwijgen. Zeker, christenen mogen niet liegen en bedriegen, maar toch is het niet altijd opportuun de waarheid te zeggen. Het maakt veel uit wanneer, hoe en tegenover wie

deze wordt gezegd.¹⁰¹

Zoals vaker illustreert Erasmus deze uitspraak met een vergelijking die hij ontleent aan de medische sfeer. En zijn bloemlezer Partlicius, zelf arts, haalt deze plaatsen met graagte aan. Een goede arts, aldus Erasmus, past nooit direct een paardemiddel toe, maar begint altijd met lichte medicijnen; hij doseert de medicijnen zo dat de patient niet te zwaar wordt belast. Of, met een ander beeld: een kundige arts zal niet onmiddellijk in een etterende wond gaan snijden, maar deze eerst goed schoonmaken. Wanneer men de koorts met geweld te lijf gaat kan hij snel weer terugkomen.¹⁰²

In deze door Partlicius gekozen passages blijkt Erasmus van oordeel te zijn dat men bepaalde uitspraken of maatregelen achterwege moet laten als ze contraproductief dreigen te werken. Met zijn opvatting dat men de waarheid soms moet verzwijgen achtte Erasmus zich ook gesteund door het Nieuwe Testament en Plato. Het thema ‘waarheid’ is hiermee afgesloten, en Partlicius tekent aan: zie ook onder *mendacium* (leugen).

Onder het trefwoord ‘leugen’ treffen we opnieuw een uitspraak over Plato aan, namelijk dat de massa zonder leugens niet geregeerd kan worden. Erasmus distantieert zich hiervan, want christenen mogen niet liegen. Maar hij voegt hieraan toe dat het desondanks niet opportuun is om iedere waarheid op elke wijze aan het volk te openbaren.¹⁰³ Erasmus laat dus enige ruimte voor wat wij misschien ‘Realpolitik’ zouden noemen, maar alles blijft van het begin tot het eind ingebed in een christelijk-ethisch kader. Het doel is steeds: het behoud van de vrede en de eenheid binnen de samenleving. Erasmus zegt het Cicero na: liever een onrechtvaardige vrede dan de meest rechtvaardige oorlog, en Partlicius geeft dit met kennelijke instemming door in zijn *Flores*.¹⁰⁴

Met betrekking tot de kerk, die naar Erasmus vreesde als gevolg van Luthers felle optreden uit elkaar zou vallen, vinden we in de *Flores* onder meer het volgende citaat: ‘De hoofdsom van onze religie is vrede en eendracht; deze kan nauwelijks standhouden tenzij we zo weinig mogelijk in definities vastleggen en in veel zaken het oordeel van iedereen vrijlaten’.¹⁰⁵ Het is een bekende uitspraak, afkomstig uit Erasmus’ zeer uitvoerige brief ter inleiding op zijn editie van de kerkvader Hilarius.¹⁰⁶ Men treft haar aan bij irenische figuren als Hugo de Groot¹⁰⁷, de Rotterdamse remonstrantse predikant Samuel Lansbergen¹⁰⁸ en Geraerd Brandt.¹⁰⁹ De geciteerde uitspraak komt, zoals vaker gebeurt, in het tweede deel van

de *Flores* in verkorte vorm terug: 'De hoofdsom van onze religie is vrede en eendracht'.¹¹⁰ Het valt trouwens op dat Erasmus' correspondentie heel wat regels bevat die het karakter hebben van een spreuk. Zo gebruikt Geraerd Brandt in zijn *Stichtelijke Gedichten* (1665) driemaal een uitspraak van Erasmus als motto; de citaten zijn, toevallig of niet, alle drie in de *Flores* terug te vinden.¹¹¹

Niet alleen door de keuze van de citaten laat Partlicius zien wat hem in Erasmus aanspreekt. Dat blijkt ook uit de opschriften die hij boven de citaten heeft geplaatst. Deze kunnen bestaan uit een enkel woord, of uit een korte aanduiding in bewoordingen die letterlijk of vrijwel letterlijk zijn ontleend aan het citaat dat volgt. Maar vaak laat hij door een iets toegespitste formulering zijn eigen mening meeklinken. Erasmus wijst er bijvoorbeeld op dat in de vroege kerk de zwaarste straf voor ketterij excommunicatie was; het is humaner kettters te genezen dan te gronde te richten. Partlicius zet hier als opschrift: 'Men dient kettters te genezen en te onderwijzen, niet met zwaard en vuur te folteren'.¹¹² Bij uitzondering veroorlooft Partlicius zich wel eens een anachronisme. Eenmaal zet hij boven een kritische passage van Erasmus over monniken een opschrift dat niet alleen monniken noemt, maar ook Jezuïeten.¹¹³ Welnu, Jezuïeten zijn geen monniken, en bovendien waren ze nog niet actief tijdens Erasmus' leven. Maar Partlicius greep hier zijn kans om de gehate Jezuïeten mede tot doelwit van Erasmus' kritiek te maken.

Besluit

Tot slot: het is bekend dat men zich in de Gouden Eeuw vooral verdiepte in, of liever genoot van de *Colloquia* en de *Lof der Zotheid*, zowel in het Latijn als in het Nederlands.¹¹⁴ Zocht men bij Erasmus religieuze inspiratie, dan was er een keuze uit tientallen geschriften, al dan niet in vertaling. Zeer geliefd was bijvoorbeeld de Nederlandse vertaling van de *Parafrasen*, een soort hervertelling van het Nieuwe Testament.¹¹⁵ Zelfs van de meer filologisch-wetenschappelijke *Annotationes* bij het Nieuwe Testament was een complete vertaling beschikbaar - een unicum in Europa.¹¹⁶

Met het oog op een toekomstige synthese verdient de rol die Erasmus' correspondentie gespeeld heeft ook onze aandacht, zoals ik hoop te hebben aangetoond. Een bijzonder geval is dat van de *Flores*, waarin de brieven geëxcerpeerd waren met het oog op

morele en religieuze instructie.

De brieven werden alleen incidenteel vertaald, zoals de eerder besproken brief aan Servatius. Over het algemeen diende de correspondentie als bron voor de kennis van Erasmus en zijn tijd. Dus we zouden het eerder gegeven citaat van Allen bijna kunnen omkeren: het betrof ‘material for history, not elegant literature’.¹¹⁷ Huizinga kon in 1924 nog schrijven dat van Erasmus’ werk alleen de *Lof der Zotheid* en wellicht de *Colloquia* levend zijn gebleven.¹¹⁸ Maar sindsdien zijn ook de brieven, mede dank zij vertalingen, weer levend geworden en kunnen deze weer als literatuur genoten worden.

Dankwoord

Aan het einde van deze rede gekomen, zou het van weinig respect voor het decorum getuigen wanneer ik de associatie met de in het begin genoemde filmvoorstelling nieuw leven zou inblazen. Want dan zou ik moeten zeggen dat nu de aftiteling begint, en bestaat het risico dat sommigen op zoek gaan naar hun jas. Terug daarom naar de traditionele vormen.

Aan het einde van deze rede gekomen, spreek ik graag mijn grote erkentelijkheid uit jegens het bestuur van de Dr. Elie van Rijkevorsel Stichting dat mij op deze leerstoel heeft willen benoemen.¹¹⁹ Ik dank het College van Bestuur van de Erasmus Universiteit dat met de benoeming heeft ingestemd, en de directeur van het Huygens Instituut, Henk Wals, die mij toestemming heeft verleend om deze Rotterdamse functie naast mijn reguliere Haagse taak (het werk aan de ‘Amsterdamse’ Erasmuseditie) te vervullen.

De bestuursleden van de Dr. Elie van Rijkevorsel Stichting hebben mij sinds mei vorig jaar op velerlei wijze gesteund. Het verheugt mij dat zij mijn voornemen om mij de komende jaren te concentreren op de plaats van Erasmus binnen de Nederlandse cultuurgeschiedenis hebben toegejuicht. Dat geldt ook voor de leden van het Curatorium van de leerstoel. Ik hoop aan hun verwachtingen te kunnen beantwoorden en zal mij daarvoor volledig inzetten.

De leden van de Faculteit der Historische en Kunstwetenschappen hebben mij op plezierige wijze ontvangen. Als eerste was dat de vorige decaan Max Sparreboom, tevens directeur van de Stichting Praemium Erasmianum; vandaag kan hij helaas niet aanwezig zijn.

Verder noem ik Robert von Friedeburg, een van de steunpilaren van het Erasmus Center for Early Modern Studies, het samenwerkingsverband tussen vier faculteiten van deze Universiteit en de Gemeentebibliotheek Rotterdam. De contacten met de secretaris van het Erasmus Center, Adrie van der Laan, tevens beheerder van de Erasmuscollectie van de Gemeentebibliotheek, bestaan al lang; wij zijn op het Huygens Instituut nog collega's geweest.

Ik beschouw het als een grote eer de opvolger te zijn van Jan van Herwaarden - als iemand van zijn niveau, met zijn werkkraft en zijn enthousiasme tenminste op te volgen is. Hij is thuis in de Middeleeuwen en kent Multatuli; hij is volledig vertrouwd met Erasmus, en niet minder met de geleerde mecenas Elie van Rijckevorsel. Beste Jan, ik ben blij dat wij een werkkamer blijven delen, en ik hoop dat onze discussies over Erasmus etcetera af en toe zo levendig zullen zijn, dat de vijf anderen die ook recht hebben op dat minuscule werkvertrek met de deurknop in de hand zullen besluiten eerst nog wat andere zaken af te handelen.

Dames en heren studenten,

Wie lang op het Huygens Instituut werkt, loopt een beroepsdeformatie op. Het is een deformatie die ik u van harte kan aanbevelen, namelijk altijd te willen weten wat er in een tekst eigenlijk staat. Die instelling komt trouwens van pas in ieder beroep. Theorieën over geschiedenis en literatuur komen en gaan. Vooral dat laatste, wanneer interpretaties te ver verwijderd zijn geraakt van de filologische basis. Dus we moeten altijd terug naar de bronnen zelf, conform het humanistische principe: *ad fontes*.¹²⁰ In deze geest zal ik mij met u - en andere belangstellenden - graag verdiepen in Erasmus en zijn *Nachleben* door de eeuwen heen.

Mijnheer de rector magnificus, dames en heren,

Erasmus Universiteit, Praemium Erasmianum, Erasmus Center, Erasmuseditie – de kans is groot dat u de naam Erasmus nu wel genoeg hebt gehoord en dat u ernaar uitziet uw horizon te verbreden. Daartoe biedt de receptie alle gelegenheid. Ik heb gezegd.

NOTEN

Gebruikte afkortingen

- Allen *Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami*, ed. P.S. Allen, H.M. Allen en H.W. Garrod, 12 dln, Oxford 1906-1958.
- ASD *Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami*, Amsterdam etc. 1969-.
- CWE *Collected Works of Erasmus*, Toronto 1974-.
- Ep. Epistola in de uitgave van Allen; gevolgd door nummer en regel.
- LB *Desiderii Erasmi Roterodami Opera omnia*, ed. Joannes Clericus, 10 dln, Leiden 1703-1706, herdr. Hildesheim 1961-1962.

¹ Evert de Bruin, *Erasmus in 90 minuten* (Haarlem 2002); 64 p.

² Zie H.C. Hazewinkel en J.E. van der Pot (ed.), *Vier eeuwen Rotterdam. Citaten uit reisbeschrijvingen, rapporten, redevoeringen, gedichten en romans* (Rotterdam 1942), p. 20, 24, 32.

³ Volgens Erasmus zelf leert men een auteur beter kennen uit zijn nagelaten geschriften dan door persoonlijk contact (of een afbeelding). Beroemde mannen leven voort in hun boeken, 'en leven zo voort dat zij als doden tot meer mensen en met meer kracht spreken dan als levenden' ('et ita supersunt ut et pluribus et efficacius loquantur mortui quam vivi', Ep. 396, l. 35-36). Voor deze en andere plaatsen zie Christine Bénévent, 'Erasme en sa correspondance. Conquête(s) et défaite(s) du langage' in Toon van Houdt, Jan Papy, Gilbert Tournoy, Constant Matheeußen (ed.), *Self-presentation and social identification. The rhetoric and pragmatics of letter writing in early modern times* (Leuven 2002), p. 70-72.

⁴ Zie bijv. Gilbert Degroote, 'Erasmiaanse echo's in de Gouden Eeuw in Nederland' in J. Coppens (ed.), *Scrinium Erasmianum I* (Leiden 1969), p. 391-421.

⁵ C.G.N. de Vooy, 'De populariteit van Erasmus' Lof der Zotheid in onze zeventiende eeuw' in *De Nieuwe Taalgids* 41 (1948), p. 269-275; Gilbert Degroote, 'De "Moriae encomion" in het Nederlands' in *De Nieuwe Taalgids* 43 (1950), p. 104-114, i.h.b. p. 111-114.

⁶ Zie Karel Bostoën, Marja Geesink, Mary Zijlstra (ed.), Lourens van Elstland, *Jan onder de deecken. Een Haarlemse 'klugt' geschreven te Batavia rond 1690. Naar het handschrift in de Bibliothèque Nationale te Parijs uitgegeven, toegelicht en van een inleiding voorzien* (Leiden 2005), p. 39: Lourens van Elstland zou een bewerking van de *Lof* gemaakt hebben op basis van een eerdere vertaling in het Vlaams of Brabants.

⁷ Bruce Mansfield, *Phoenix of His Age. Interpretations of Erasmus c 1550-1750* (Toronto 1979); id., *Man On His Own. Interpretations of Erasmus c 1750-1920* (Toronto 1992); id., *Erasmus in the Twentieth Century. Interpretations c 1920-2000* (Toronto 2003).

⁸ Mansfield, *Phoenix*, p. 123-131; 144-147; 236-247. Zie ook H.J. de Jonge, 'De waardering voor Erasmus in het Leidse universitaire milieu tot circa 1650' in R. Breugelmans (red.),

Erasmus en Leiden. Catalogus van een tentoonstelling gehouden in het Academisch Historisch Museum te Leiden van 23 oktober tot 19 december 1986 (Leiden 1986), p. 30-41.

⁹ G.P. van Itterzon, *Franciscus Gomarus* (Den Haag 1930), p. 416-419; De Jonge, 'De waardering', p. 36.

¹⁰ Zie vooral C.A. de Niet (ed. en vert.), Gisbertus Voetius, *De praktijk der godzaligheid (TA ΑΣΚΗΤΙΚΑ sive Exercitia pietatis – 1664)*, 2 dln (Utrecht 1996), II, p. 145 sqq (waardering voor *De immensa Dei misericordia*); p. 286 (idem voor *De contemptu mundi*); p. 218-222 (idem – met enig voorbehoud – voor de *Colloquia*, de *Moria*, en de *Antibarbari*).

¹¹ Mansfield, *Phoenix*, p. xiii.

¹² S.W. Bijl, *Erasmus in het Nederlands tot 1617* [=Bibliotheca Bibliographica Neerlandica X] (Nieuwkoop 1978).

¹³ Cf. Craig Thompson in *CWE* 23, p. liv-lvi, bijv.: 'Influence has many nuances, such as half-conscious recollections, indirect or mingled borrowings, or adopted techniques which a well-read writer may use for his own purposes without knowing or caring whence he derived them' (p. liv). Zie voor het begrip 'invloed' ook de opmerkingen van G.G. Ellerbroek, 'Notes sur la fortune de Montaigne en Hollande' in *Neophilologus* 32 (1948), p. 49-54, en zie ook noot 91 hieronder.

¹⁴ Cf. Thompson, *CWE* 23, p. lvi: 'Sometimes the impact of a book can be inferred not only from its popularity but from the hostility it aroused'. Ja, een nieuw idee 'peut rencontrer de l'opposition et pourtant féconder la pensée', aldus Ellerbroek, 'Notes', p. 49.

¹⁵ Alleen al in de Nederlanden verschenen tot 1540 circa 240 Erasmusdrukken, zie W. Nijhoff en M.E. Kronenberg (ed.), *Nederlandsche Bibliographie van 1500 tot 1540* I (Den Haag 1923), nrs. 771-880; II (Den Haag 1940), nrs. 2844-2981.

¹⁶ Zie C. Reedijk, *Tandem bona causa triumphat. Zur Geschichte des Gesamtwerkes des Erasmus von Rotterdam* [=Vorträge der Aeneas-Silvius-Stiftung an der Universität Basel XVI] (Basel-Stuttgart 1980), p. 32-35; 38-44.

¹⁷ Cornelis Reedijk (Rotterdam 1 april 1921-Zeist 7 mei 2000), conservator aan, later directeur van de Rotterdamse Gemeentebibliotheek (1953-1961), vervolgens bibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek (1962-1986), was de grondlegger van de 'Amsterdamse editie' (ASD) van de *Opera Omnia* van Erasmus (Amsterdam etc. 1969-). Zie W.R.H. Koops, 'Cornelis Reedijk: een schets' in W.R.H. Koops et al. (ed.), *Boek, bibliotheek en geesteswetenschappen. Opstellen door vrienden en collega's van dr. C. Reedijk geschreven t.g.v. zijn aftreden als bibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage* (Hilversum 1986), p. 9-18; id., 'Cornelis Reedijk' in *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 2001-2002* (Leiden 2003), p. 188-201. Zie voorts: Hans van der Hoeven in *KB Centraal* XXIX, nr. 5 (Mei 2000), p. 4-7, 14; E. Meeldijk in *Rotterdams Jaarboekje 2001*, p. 137-146; P.J. Buijnsters in *Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Levensberichten en herdenkingen 2002* (Amsterdam 2002), p. 83-87.

¹⁸ C. Reedijk, *Tandem*, p. 36: 'Man kann also ohne weiteres behaupten, dass in dem Jahrhundert vor dem Erscheinen der Leidener Ausgabe Erasmus in keinem anderen Land so zum Volk gesprochen hat wie in den Sieben Provinzen'.

¹⁹ R. Breugelmans, *Fac et Spera. Joannes Maire, Publisher, Printer and Bookseller in Leiden 1603-1657. A Bibliography of his Publications* (diss. Leiden; Leiden 2003), p. 24. De delen verschenen resp. in 1641 (11), 1642 (2), 1643 (3), 1644 (1), 1645 (3), 1650 (1) en 1652 (2).

²⁰ *O.c.*, p. 23, 400.

²¹ *O.c.*, p. 24.

²² Zie Ep. I (aan Joannes Botzheim, 30 januari 1523), p. 38-42 en Ep. 2283 (aan Hector Boece, 15 maart 1530), l. 41-228; cf. [C. Reedijk], 'General introduction' in ASD I, 1, p. x, xvii-xviii.

²³ Dit in 1641 verschenen deel bevat *Oratio de virtute, De praeparatione ad mortem, Declamatio de morte, Concio de puero Iesu* en enkele gedichten, zoals de *Expostulatio Iesu cum homine* (cf. noot 111 hieronder), zie Breugelmans, *Joannes Maire*, p. 470-471.

²⁴ Ep. 337 (aan Martinus Dorpius, eind mei 1515), l. 91-92: 'Nec aliud agitur in Moria sub specie lusus quam actum est in Enchiridio'; cf. Clarence H. Miller in ASD IV, 3, p. 19-20.

²⁵ Het religieuze karakter van de *Lof* is vooral beklemtoond door M.A. Screech, *Ecstasy and the Praise of Folly* (Londen 1980), en L.-E. Halkin, zie bijv. diens 'Un pamphlet religieux au XVIe siècle: l'*Eloge de la Folie*' in Jacques Chomarat, André Godin, Jean-Claude Margolin (ed.), *Actes du Colloque international Érasme (Tours, 1986)* (Genève 1990), p. 109-125.

²⁶ Jean Richard, *Sentimens d'Érasme de Rotterdam conformes à ceux de l'Église Catholique, sur tous les points Controversez* (Keulen 1688), p. 2. Zie voor Jean Richard: Jan van Herwaarden, 'A Debate (1688-1690) about Erasmus: Protagonist of Religious Unity or Forerunner of Jansenism?' in id., *Between Saint James and Erasmus. Studies in late-medieval religious life: devotion and pilgrimage in the Netherlands* (Leiden-Boston 2003) [=Studies in Medieval and Reformation Thought XCVII], p. 596-611.

²⁷ Zie vooral L.-E. Halkin, *Erasmus ex Erasmo. Erasme éditeur de sa correspondance* (Aubel 1983), passim en p. 205-210.

²⁸ Cf. Lisa Jardine, *Erasmus, Man of Letters. The construction of charisma in print* (Princeton 1993), p. 147-174.

²⁹ Zie J. Huizinga, *Erasmus* (7e dr. Rotterdam 1982), p. 116; Alois Gerlo, 'Erasmus von Rotterdam: Sein Selbstporträt in seinen Briefen' in F.J. Worstbrock (ed.), *Der Brief im Zeitalter der Renaissance* (Weinheim 1983), p. 8.

³⁰ Al vond Gerard Brom dat Erasmus' manier van schrijven herhaaldelijk een 'sensationele journalistiek' naderde, zie 'Erasmus als humanist' in *De Gids* 100, III (1936), p. 45. Volgens Anton van Duinkerken bezat Erasmus de 'deugden van een onafhankelijken dagbladschrijver'. Erasmus' krant zou z.i. 'een conservatieve geweest zijn, hetgeen allerminst beteekent, dat ze een kritieklooze krant zou zijn geweest', zie 'Erasmus en de letterkundige kritiek' in *De Gids* 100, III (1936), p. 75-76.

³¹ Allen I, appendix VII, p. 596

³² M.M. de la Garanderie, 'Recueils parisiens de lettres d'Érasme' in *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* 31, 3 (1969), p. 449-465 (over de *Breviores aliquot epistolae*, Parijs, Simon de Colines, 1523-24 en de *Breves Epistolae*, Parijs, Pierre Grosmons en Jean Petit, 1525). In Keulen verschenen tussen 1525 en 1561 twaalf drukken van de *Breviores aliquot epistolae*, zie Maria Rössner, *Köln als Druck- und Verlagsort des Erasmus von Rotterdam im 16. Jahrhundert* (Magisterarbeit Univ. Bonn, Maschinenschrift), p. 273-282. Reeds in 1520 verscheen te Leuven de door Adrianus Barlandus verzorgde schooluitgave *Epistolae aliquot selectae ex Erasmicis*. Zie Nijhoff-Kronenberg, *Nederlandsche Bibliographie* (zie noot 15) I, nr. 820; zie voor latere drukken II, nrs. 2940 (Antwerpen 1522), 2942 (Antwerpen 1535?), 2943 (Antwerpen 1538); cf. Halkin, *Erasmus ex Erasmo* (zie noot 27), p. 91-95 en Jardine, *Erasmus, Man of Letters* (zie noot 28), p. 19, 22, 155-156.

- ³³ Zie E.J. Kuiper, *De Hollandse "Schoolordre" van 1625. Een studie over het onderwijs op de Latijnse scholen in Nederland in de 17de en 18de eeuw* (Groningen 1958), p. 16, 58, 87, 115-118. De aan excellente leerlingen uitgereikte prijsboeken betroffen doorgaans klassieke teksten. Wanneer men koos voor een neolatijnse tekst waren het meestal de *Colloquia*, zie J. Spoelder, *Prijsboeken op de Latijnse school. Een studie naar het verschijnsel prijsuitreiking en prijsboek op de Latijnse scholen in de Noordelijke Nederlanden, ca. 1585-1876* (Amsterdam-Maarssen 2000), p. 349, n. 114; p. 773.
- ³⁴ Zie Allen I, appendix VII, p. 597-580; Mansfield, *Phoenix*, p. 125-131; *Catalogus Erasmus en Leiden*, p. 32-33.
- ³⁵ Voor de echtheid van het *Compendium vitae* zie Allen I, appendix I (p. 575-578) en vooral André Godin, 'Une biographie en quête d'auteur. Le *Compendium vitae Erasmi*' in Jean-Pierre Massaut (ed.), *Colloque érasmien de Liège. Commémoration du 450e anniversaire de la mort d'Erasmus* (Paris 1987) [=Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège, CCXLVII], p. 197-221.
- ³⁶ Harry Vredeveld, 'The Ages of Erasmus and the Year of his Birth' in *Renaissance Quarterly* 46 (1993), p. 754-809.
- ³⁷ Ep. 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 13 en 15; geschreven omstreeks 1487-1488.
- ³⁸ Ep. 296.
- ³⁹ Allen, inleiding tot Ep. 296.
- ⁴⁰ *Vita Erasmi* 1607, p. 15.
- ⁴¹ *Vita Erasmi* 1607, p. 15-23.
- ⁴² Opgenomen in *Het leven van den hoochgeleerden Erasmus van Rotterdam...* (Rotterdam, Mathijs Bastiaenszn [1614?], fol. F1r-F8v; cf. Bijl, *Erasmus in het Nederlands* (zie noot 12), p. 329-334. (Bijl gebruikt de druk van 1615 waarin *Het leven* volgt op de vertaling van de *Institutio principis christiani*).
- ⁴³ Ep. 296, l. 35: 'puer anno decimo septimo'.
- ⁴⁴ M.J. Steens (vert.), *De correspondentie van Desiderius Erasmus* 2 (Rotterdam 2004), p. 257. Cf. CWE 2, p. 295, l. 36
- ⁴⁵ Ep. 296, l. 75-78.
- ⁴⁶ Ep. 2892 (aan Petrus en Christophorus Mexia, 24 dec. 1533), l. 104-127.
- ⁴⁷ Ep. 296, app. crit. bij l. 58-59, 76-77, 81, 82-83.
- ⁴⁸ Zie Erika Rummel, 'The Use of Greek in Erasmus' Letters' in *Humanistica Lovaniensia* 30 (1981), p. 55-92, i.h.b. p. 67, 69-71.
- ⁴⁹ *Vita* 1607, p. 19; cf. Ep. 296, app. crit. bij l. 134-135. Het is niet aannemelijk dat Erasmus zelf zich heeft vergist.
- ⁵⁰ *Vita* 1607, p. 18; cf. Ep. 296, app. crit. bij l. 92.
- ⁵¹ *Vita* 1607, p. 20; cf. Ep. 296, app. crit. bij l. 165 (Wercerus i.p.v. Wernerus); *Vita* 1607, p. 22; cf. Ep. 296, app. crit. bij l. 229 (Rasbondo i.p.v. Sasbondo/Zasbondo of (zo Allen) Sasboudo.
- ⁵² *Vita* 1607, p. 17; cf. Ep. 296, app. crit. bij l. 54.
- ⁵³ *Correspondentie* 2, p. 257.
- ⁵⁴ CWE 2, p. 296, l. 55 ('inclined').
- ⁵⁵ Marie Delcourt et al. (ed.), *La Correspondance d'Erasmus* I (Brussel 1967), p. 538, l. 29 ('subi la souillure des plaisirs').
- ⁵⁶ *Het leven van... Erasmus* (Rotterdam [1614?]), fol. F2v; ook in de ed. Den Haag 1628,

afgedrukt in de Nederlandse vertaling van de *Lingua: Lingua, Dat is de Tonge*, fol. Zvr; idem in de herdrukken hiervan uit 1632 en 1633.

⁵⁷ Zie *Catalogus Erasmus en Leiden*, p. 35-36 (met afb. titelpagina).

⁵⁸ *Vita* 1615, fol. *2r-*4r. Ook in H.J.M. Nellen (ed.), *Briefwisseling van Hugo Grotius XVII* (Supplement 1593-1645) (Den Haag 2001), nr. 389A, p. 118-120.

⁵⁹ Zie o.a. *NRC-Handelsblad* 14 aug. 2005.

⁶⁰ *Vita* 1615, fol. *3r; *Briefwisseling Grotius*, p. 119, l. 22: deze brieven bieden meer ‘ad rem literariam et historiam illorum temporum’.

⁶¹ Zie V.W.D. Schenk, *Tusschen duivelgeloof en beeldenstorm. Een studie over Jeroen Bosch en Erasmus van Rotterdam* [in appendix (p. 113-137) Erasmus’ jeugdbrieven aan Servatius] (Amsterdam 1946), p. 52-61; id., ‘Erasmus’ karakter en ziekten’ in *Rekenschap* 16 (1969), p. 113-127, i.h.b. p. 122-126; Nelson H. Minnich en W.W. Meissner, ‘The Character of Erasmus’ in *American Historical Review* 83 (1978), p. 598-624, i.h.b. p. 605-606, 610; Gerlo, ‘Erasmus von Rotterdam’ (zie noot 29), p. 9-10. Forrest Tyler Stevens, ‘Erasmus’s “Tigress”: The Language of Friendship, Pleasure, and the Renaissance Letter’ in Jonathan Goldberg (ed.), *Queering the Renaissance* (Durham-Londen 1994), p. 124-140.

⁶² Joris Tulkens, *De schaduw van Erasmus. Historische roman* (Antwerpen-Amsterdam 2006), p. 74-79; citaat p. 78.

⁶³ *Vita* 1615, fol. *3r: ‘...scripsit, an effudit verius?...’; *Briefwisseling Grotius*, p. 119, l. 17. De drukker Joannes Froben gebruikt in 1518 de uitdrukking ‘effudit verius quam scripsit’ om aan te geven hoe snel Erasmus zijn Apologie tegen Faber Stapulensis geschreven had. Zijns inziens deed dit niets af aan de kwaliteit. Voor de tekst van Frobens ‘brief aan de lezer’ zie ASD IX, 3, p. 52.

⁶⁴ *Vita* 1615, p. 83-93.

⁶⁵ Zie Allen I, appendix VII, p. 598.

⁶⁶ Zie Peter G. Bietenholz en Thomas B. Deutscher (ed.), *Contemporaries of Erasmus* 3 (Toronto 1987), p. 90-94 (Barbara Könniker).

⁶⁷ *Historie der Reformatie* I (2e dr., Amsterdam 1677), p. 125-128.

⁶⁸ *Catalogus Erasmus en Leiden*, p. 38-39; 57. Breugelmans, *Joannes Maire*, p. 494 en 629.

⁶⁹ *Vita* 1649, p. 125.

⁷⁰ Pierre Bayle, *Dictionnaire historique et critique* (Parijs 1820), VI, p. 235: ‘l’édition dont je me sers, (qui est de Leyde, 1642)’ [= art. Erasme, rem. P, n. 129]; cf. p. 230 [= art. Erasme, rem. L, n. 87].

⁷¹ LB III/2, col.1529A. Clericus heeft de brief eveneens afgedrukt in het voorwerk van LB I, fol. *** *r; dit is echter de ‘oude’ versie, inclusief de Griekse passages.

⁷² Breugelmans, *Joannes Maire*, p. 543 (N.B. ik verwijs in het vervolg naar de Maire-editie van 1645).

⁷³ Bij Ioannes Ianssonius, Amsterdam (332 p.). In het jaartal op de titelpagina is onder het cijfer 0 een haaltje te zien, waardoor er een 9 lijkt te staan. Daardoor vindt men in bibliotheekscatalogi vaak ook het jaartal 1639.

⁷⁴ Bij Ioannes Ianssonius (330 p.).

⁷⁵ Dit wordt ook gezegd aan het eind van de [epistola] *dedicatoria*, fol. (?)8r [NB de folia van de opdrachtsbrief zijn door de drukker aangeduid met het teken (?); zie noten 78-80 hieronder]: ‘hasce meas lucubratiunculas ex illius magni D. Erasmi Roterodami, viri incomparabilis, epistolis haustas’. Het is niet duidelijk welke editie de samensteller gebruikt

heeft. Hij verwijst naar een uitgave die ingedeeld is in tien ‘centuriae’ waarin de brieven telkens van 1-100 genummerd zijn. Geen van de mij bekende brievenedities correspondeert hiermee.

⁷⁶ Zie M.E.H.N. Mout, ‘Der Winterkönig im Exil. Friedrich V. von der Pfalz und die niederländischen Generalstaaten 1621-1632’ in *Zeitschrift für Historische Forschung* 15 (1988), Heft 3, p. 257-272; S. Groenveld, *De Winterkoning. Frederik V van de Palts (1596-1632). Balling aan het Haagse hof* (Den Haag 2003).

⁷⁷ Het betreft (met toevoeging van geboortejaar): Karel-Lodewijk (1617), Ruprecht (1619), Maurits (1621), Eduard (1625) en Filip (1627). De oudste zoon Frederik-Hendrik (1614) wordt niet genoemd; hij was in 1629 overleden, een jaar voor het verschijnen van de *Flores* (al was de opdracht in 1627 gedateerd).

⁷⁸ *Flores*, fol. (?)3v: ‘Posteaquam vero D. Erasmi illius Magni temporibus bonae literae, tot annis barbarie sepultae, partim reviviscebant, partim enitescebant, et tanquam flores zephyris reflorescebant, factum est, ut etiam magnates et Reges harum ducti amoenitate, eas colere, et exuta barbarie unice amplecti coeperint’.

⁷⁹ *Flores*, fol. (?)5v.

⁸⁰ *Flores*, fol. (?)7r-8r.

⁸¹ Zie A. Truhlář et al. (ed.), *Rukověť humanistického básnictví v Čechách a na Moravě/Enchiridion renatae poesis Latinae in Bohemia et Moravia cultae* IV (Praag 1973), p. 101-107.

⁸² Vladimír Urbánek, ‘Simeon Partlicius and His Works: Rudolfine Mood in Bohemian Exile’ in Lubomír Konečný et al. (ed.), *Rudolf II, Prague and The World. Papers from the International Conference Prague, 2-4 September, 1997* (Praag 1998), p. 291-296; id., ‘Simeon Partlicius a jeho příspěvek k politickému myšlení doby bělohorské. Typologie válek a právo na odpor’ in *Studia Comeniana et Historica* 29 (1999), p. 61-75; id., ‘Proroctví, astrologie a chronologie v dílech exulantů Paula Felgenhauera a Šimona Partlice’ in Michaela Hrubá (ed.), *Víra nebo vlast? Exil v českých dějinách raného novověku* (Ústí nad Labem 2001), p. 156-173; id., ‘The Comet of 1618: Eschatological Expectations and Political Prognostications during the Bohemian Revolt’ in John Robert Christianson et al. (ed.), *Tycho Brahe and Prague: Crossroads of European Science* [=Acta Historica Astronomiae 16] (Frankfurt a. M. 2002), p. 282-291 (de inhoud van de *Flores* komt in de literatuur niet aan de orde). Ik spreek gaarne mijn dank uit jegens dr. Vladimír Urbánek (Praag) die mij overdrukken van zijn artikelen toezond, en jegens prof. dr. M.E.H.N. Mout (Leiden) die mij met dr. Urbánek in contact bracht en zo vriendelijk was een aantal passages voor mij uit het Tsjechisch te vertalen.

⁸³ [W.N. du Rieu (ed.)], *Album studiosorum Academiae Lugduno Batavae* (Den Haag 1875), col.189.

⁸⁴ *O.c.*, col. 185 (18 juni 1625). [Voor ‘Sictoz’ lees ‘Sictor’]. Voor Jan Sictor (1593-1625) zie *Rukověť/Enchiridion* (zie noot 81) V (Praag 1982), p. 88-99.

⁸⁵ Frederik Hendrik van Bohemen werd te Leiden ingeschreven in 1623; Karel-Lodewijk, Rupert en Maurits in 1628, zie W. Otterspeer, *Groepsportret met dame I. Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse Universiteit, 1575-1672* (Amsterdam 2000), p. 267; S. Groenveld, *De Winterkoning* (zie noot 76), p. 42.

⁸⁶ Zie de *dedicatoria*, fol. (?) 2v, 6v, 8r-v.

⁸⁷ De *dedicatoria* is gedateerd ‘Londini in Anglia, Idibus Iuliis, Anno a Virgineo partu

Millesimo sexcentesimo vigesimo septimo'. Wanneer in de literatuur sprake is van Partlicius' verblijf te Londen berust dat alleen op deze plaats.

⁸⁸ Urbánek, 'Simeon Partlicius and His Works' (zie noot 82), p. 291-292.

⁸⁹ *O.c.*, p. 293-294.

⁹⁰ Irena Backus, 'Erasmus and the Antitrinitarians' in *Erasmus of Rotterdam Society Yearbook* 11 (1991), p. 53-66.

⁹¹ Zie Peter G. Bietenholz, 'Erasmus en het zeventiende-eeuwse antitrinitarisme. Het geval Daniel Zwicker en Daniel de Breen' in *Doopsgezinde Bijdragen* 30 (2004), p. 103-124. Vergelijk hiermee Mihály Balázs, 'Erasmus und die siebenbürgischen Antitrinitarier' in Marcell Sebök (ed.), *Republic of Letters, Humanism, Humanities. Selected Papers of the workshop held at the Collegium Budapest in cooperation with NIAS between November 25 and 28, 1999* (Budapest 2005), p. 75-91. Voor de 'radicalisering' van Erasmus' denken in Spanje en elders in Europa zie vooral Carlos Gilly, 'Erasmus, la reforma radical y los heterodoxos radicales españoles' in Tomàs Martínez Romero (ed.), *Les lletres hispàniques als segles XVI, XVII i XVIII* (Castelló de la Plana 2005), p. 225-376. De volgende uitspraak over Pierre Bayle geldt evenzeer voor Erasmus: 'The history of ideas shows that, once removed from its original socio-historical context, and read as the vehicle of a universal message, a work exerts its greatest influence not through the mechanical repetition or the exact reflection of its ideas, but through the *ambiguities, misconceptions and anachronisms* [cursivering J. Tr.] which find their way into its interpretation' (Elisabeth Labrousse, *Pierre Bayle* [in reeks Past Masters] (Oxford-New York 1983), p. 90.

⁹² *Flores*, p. 26 = Ep. 936, l. 52-55.

⁹³ *Flores*, p. 26-27 = Ep. 1005, l. 1-10. Citaat l. 5-7: 'Proinde stellas observent alii, si lubet; ego in terris quaerendum existimo quod nos felices aut infelices reddat'. Cf. Erasmus' uitspraak dat wij zelf verantwoordelijk zijn voor het bevorderen van de letteren. Als wij falen is dat onze eigen schuld: 'die onheilbrengende kometen zijn in onszelf' ('apud nos fatales illi cometae sunt'), *Antibarbari*, ASD I, 1, p. 55, l. 19.

⁹⁴ *Flores*, p. 27-28 = Ep. 1334, l. 177-190. Hierin ook de bekende aan Socrates toegeschreven uitspraak 'Quae supra nos, nihil ad nos' (=Adagium 569, ASD II, 2, p. 96, l. 583-591).

⁹⁵ Zie Partlicius' *Tractatus Cometographicus* (1619) (vriendelijke mededeling dr. Vladimír Urbánek)

⁹⁶ Ep. 1800, l. 240-280.

⁹⁷ *Flores*, p. 148-150.

⁹⁸ *Flores*, p. 289-292.

⁹⁹ Zie vooral Michael Becht, *Pium consensus tueri. Studien zum Begriff consensus im Werk von Erasmus von Rotterdam, Philipp Melanchthon und Johannes Calvin* (Münster 2000), p. 25-210.

¹⁰⁰ *Flores*, p. 74 en 331 = Ep. 1225, l. 166-167 (cf. Ep. 1331, l. 20-24).

¹⁰¹ *Flores*, p. 291-292 = resp. Ep. 1119, l. 40-41; Ep. 1202, l. 125-130; Ep. 1331, l. 20-21 en 25-26 (enigszins aangepast); Ep. 1167, l. 160-172. Cf. J. Trapman, 'Erasmus on Lying and Simulation' in Toon van Houdt et al. (ed.), *On the Edge of Truth and Honesty. Principles and Strategies of Fraud and Deceit in the Early Modern Period* [= *Intersections* vol. 2] (Leiden-Boston 2002), p. 33-46.

¹⁰² *Flores*, p. 291.

¹⁰³ *Flores*, p. 169 = Ep. 1523, l. 84-87.

- ¹⁰⁴ *Flores*, p. 34 en 350; cf. Erasmus Ep. 1156, l. 13-15; Cicero, *Ep. ad Familiares* VI, 6, 5.
- ¹⁰⁵ *Flores*, p. 234-235.
- ¹⁰⁶ Ep. 1334 (aan Jean Carondelet, 5 jan. 1523), l. 217-219: 'Summa nostrae religionis est pax et unanimitas. Ea vix constare poterit, nisi de quam potest paucissimis definiamus, et in multis liberum relinquamus suum cuique iudicium'. (Ep. 1334 wordt door Partlicius elf maal als bron gebruikt; de overige opdrachtsbrieven vijfmaal of minder).
- ¹⁰⁷ E. Rabbie (ed.), Hugo Grotius, *Ordinum Hollandiae ac Westfrisiae pietas (1613)*. Critical edition with English translation and commentary [=Studies in the History of Christian Thought 66] (Leiden 1995), p. 168.
- ¹⁰⁸ *Christelijcke aenleydinghe tot vrede ende onderlinge verdraechsaeemheyt* (Rotterdam 1612), fol. H2r.
- ¹⁰⁹ Geraerdt Brandt, *Historie der Reformatie* I (2^e dr. Amsterdam 1677), p. 130.
- ¹¹⁰ *Flores*, p. 363.
- ¹¹¹ G. Brandt, *Stichtelyke Gedichten, vervaetende verscheide gebeden, plichten en opwekkingen ter godtsaelicheit* (Amsterdam 1665). Het gedicht over de 'Wijse onweetenheit' (p. 93-95) wordt gevolgd door 'Satius esse puto in quibusdam rebus hallucinari, quam odiosa diligentia ea perquirere, quae rectius latuissent' (p. 95) = *Flores*, p. 359. Het volgende vers over 'D'ydelheit der weetenschap en geleertheit sonder godtvruchtigheid' (p. 96-98) begint met het citaat: 'Deus indoctos recipit, impios non agnoscit' = *Flores*, p. 314. Het apart gepagineerde lange gedicht *De vreedsaeme Christen* heeft een motto van Erasmus en een van Casaubonus. Het eerste luidt: 'Quid est Christianismus, si pax absit? Ubi vero pax, si absit charitas?' = *Flores*, p. 206. In de 'Aentekeningen' bij dit gedicht wordt, anders dan bij de overige citaten uit Erasmus en andere irenische auteurs, geen plaats vermeld. (Zie over dit gedicht Joris van Eijnatten, 'Lodestars of Latitude. Gerard Brandt's *Peaceable Christian*, c. 1664, irenicism and religious dissent' in *Lias* 26 (1999), p. 57-75). Vermelding verdient nog dat de bundel *Stichtelyke Gedichten* Brandts berijmde vertaling bevat van Erasmus' *Expostulatio*: 'Beklag des Heeren Jesus over den mensche, die door sijn eigen schuld verlooren gaat' (p. 162-164). Herdrukt in J.C. Arens, 'Erasmus' *Expostulatio* Jesu nagevolgd door M. de Castelein' in *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 82 (1966), p. 163-167. In de Erasmusreeks van Maire is de *Expostulatio* tweemaal te vinden: a. in de bundel die begint met de *Oratio de virtute* (Leiden 1641; Breugelmans, *Joannes Maire*, p. 470-471), p. 227-232 en b. voorafgaande aan de *Enarratio in Psalmum I* (Leiden 1644; Breugelmans, *Joannes Maire*, p. 526), p. [viii]-[xii].
- ¹¹² *Flores*, p. 134: 'Haeretici docendi sunt ac sanandi, non ferro aut flammis cruciandi'; cf. p. 133: 'Haeretici tolerandi, minus vero ferro aut flammis tollendi'.
- ¹¹³ *Flores*, p. 170: 'Monachi et Iesuitae tumultuum causa'; cf. p. 173.
- ¹¹⁴ Zie het aantal drukken vermeld in de *Bibliotheca Erasiana. Répertoire des oeuvres d'Erasmus* I (Gent 1893; herdr. Nieuwkoop 1961), p. 38-41 en 124-125.
- ¹¹⁵ In het jaar 1660 verschenen de *Parafrasen* (vert. Ellert de Veer, eerste druk 1594) zelfs met zes verschillende adressen, cf. *Bibliotheca Erasiana* II, p. 65.
- ¹¹⁶ *Annotationes, of aanteekeningen op 't Nieuwe Testament* (vert. J.H. Glazemaker; Amsterdam 1663). De vertaling werd blijkens de titelpagina 'met D.v.B. overgelezen, en nagezien'. Vermoedelijk is dit Daniel de (of: van) Breen geweest; dit ter aanvulling op J. Trapman, 'Erasmus seen by a Dutch Collegiant: Daniel de Breen (1594-1664) and his posthumous *Compendium Theologiae Erasmi* (1677)' in *Nederlands Archief voor*

Kerkgeschiedenis/Dutch Review of Church History 73 (1993), p. 156-177.

¹¹⁷ Zie hierboven p. 6.

¹¹⁸ J. Huizinga, *Erasmus* (7^e dr., Rotterdam 1982), p. 177.

¹¹⁹ De Dr. Elie van Rijckevorsel-leerstoel (met bijbehorende Stichting) is in 1985 op initiatief van mr. L.J. Pieters ingesteld door de Erasmusstichting. De Erasmusstichting is in 1911 opgericht door de Rotterdamse geleerde en mecenas dr. Elie van Rijckevorsel (1845-1928), met als doelstelling de bevordering van wetenschap, kunst en onderwijs in Rotterdam. Zie L.J. Pieters, 'Dr Elie van Rijckevorsel, 1845-1928, patriciër en meteoroloog' in *Rotterdams Jaarboekje 1984*, p. 287-309.

¹²⁰ Een bij uitstek erasmiaanse uitdrukking, zie Jan van Herwaarden, 'Erasmus and his *Ad fontes*' in id., *Between Saint James and Erasmus* (zie noot 26), p. 534-561; Nederlandse versie in id., *Erasmus in duplo. Beschouwingen over zijn vorst en de zinspreuk 'ad fontes'* [=Colloquia in Museo Erasmi XVI] (Brussel 2006), p. 55-92.